

**Церковно-історичне
краєзнавство:
ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ
ДИСКУРС**

Нінель Клименко (м. Київ)

Благовіщенська церква як громадський та духовно-культурний осередок мешканців м. Києва

Досліджено історію Маріїнсько-Благовіщенської церкви як сакрального та соціально-культурного осередку мешканців вулиці, яка свого часу дала назву самій вулиці. Розкрито роль церкви як об'єкта побутово-повсякденних і ритуальних практик, діяльність Благовіщенського парафіяльного братства

Ключові слова: Маріїнська громада сестер милосердя, благодійники, І.Толлі, Г. Ейсман, Маріїнсько-Благовіщенська церква, Благовіщенське парафіяльне братство, київська вулиця ім. Саксаганського.

Нинель Клименко

Благовещенская церковь как общественный и духовно-культурный очаг жителей г. Киева

Исследовано историю Мариинско-Благовещенской церкви как сакральной и социально-культурной ячейки обитателей улицы, которая в свое время дала название самой улице. Раскрыта роль церкви как объекта бытово-повседневных и ритуальных практик, деятельность Благовещенского парафиального братства

Ключевые слова: Мариинское общество сестер милосердия, И. Толли, Г. Эйсман, Мариинско-Благовещенская церковь, Благовещенское парафиальное братство, киевская улица Саксаганского.

Ninel Klimenko

Annunciation church as a social, spiritual and cultural center of the residents in Kyiv city

The history of Mariinska Annunciation Church as a social, sacred and cultural center of the residents of the street, that the street was named after itself, has been examined.

The role of the church as the object of domestic, daily and ritual practices, activities of brotherhood Annunciation parish, that was established at the church on March 1914 has been enlightened. Activities of such bene factors as Syharevych, Tsytovych, Oriekhov thanks to which the church was built and acted based on archival materials and periodical articles were brought to the light. Both material and organizational efforts of Kyiv Mayor Ivan Tolli and his family in regard to the construction of the church and its space planning have been also examined.

The diligent work of the priest Mykchailo Vyshnevetsky, who had been performing important and sacred pastorduty, his educational work in the spirit of Christian moral standards was demonstrated by an author. The personal example of the pastor and a church sermon were used to be means of education. Furthermore the activities of the priest in regard to the collection of donations from congregants aimed at satisfying material needs as residents of the street and the whole Kyiv city residents has been enlightened. The broad course of actions of the Annunciation Parish Fraternity both in internal church life and in satisfying the necessary financial needs of the destitute, orphans and homeless elderly people has been analyzed. The activity of the Annunciation Parish Fraternity considering both the parochial schools for boys and establishing parochial parishes school of arts to teach girls from poor families has been examined.

Key words: Mariinsky Sisters of Charity community, I. Tolli, G. Eisman, Mariinsky Annunciation Church, Parish Fraternity of Annunciation, Saksaganskogostreet.

Досить часто про події минулого нагадують нам не лише меморіальні дошки та пам'ятники, але й самі назви вулиць, які теж з часом змінюють назви. Не винятком є і вулиця Саксаганського, яка з 1888 по 1919 рік мала назву Маріїнсько-Благовіщенська. Таку назву вона отримала від розташованих на ній Маріїнської громади сестер милосердя і церкви Благовіщення. Знесли церкву у 1935 році. Ніхто з руйнівників не згадав, що Благовіщенський храм, який було зведено навпроти Маріїнської громади сестер милосердя, свого часу дав назву самій вулиці. Храм разом із спорудою громади був культурним і духовним центром усієї вулиці. Його відвідували як відомі прихожани (родина Косачів, Чикаленків, Грінченків тощо), так і інші відомі українські діячі (родина Кониських, Грушевських, Драгоманових). У храмі охрестили Володимира Грінченка (онука Бориса Грінченка) [9, арк. 10], вінчалась Ісидора Косач. Храм став останнім земним пристанищем багатьом мешканцям названої вулиці. Під золотавим куполом відспівувалися Настя Грінченко, Петро Косач, Людмила Драгоманова та інші. Храм був основним осередком, де ініціювалися і діяли різноманітні соціальні проекти для малозабезпечених та знедолених мешканців м. Києва. Тепер місце церкви займають ліцей та житловий будинок (вул. Саксаганського, 64). Культурна споруда, яка могла б розповісти про духовне життя Києва, втрачена назавжди.

На думку автора, вивчення досвіду церковного життя, яке нерозривно пов'язано з громадським

та культурним життям, є важливим як в усвідомленні вітчизняної історії, так і в розумінні особливостей становлення Києва як модерної столиці. Автор статті ставить за мету узагальнити матеріал з обраної проблеми та дослідити історію згаданої культурної споруди. Історіографія цього питання представлена нечисленними краєзнавчими дослідженнями М. Кальницького, Д. Малакова, В. Галайби, І. Гічан, які з'явилися вже у наш час.

Київ, яким ми його знаємо сьогодні, сформувався у другій половині XIX сторіччя завдяки стрімкому розвитку його колишніх околиць. Саме тоді і було прокладено більшість київських вулиць.

Разом з появою залізничного вокзалу та головного корпусу Університету Св. Володимира починається активна розбудова околиць Києва вздовж річки Либідь.

У 40-х р. XIX ст. на землях паньківської дачі (у XVIII ст. належала Києво-Печерській лаврі) прокладено одну із нових вулиць – Жандармську (спочатку Велика та Мала Жандармська, які були розділені приватними садибами).

Нові райони потребували появи православних парафій. Вимоги часу ставили питання про зведення нових церков. Адже протягом тривалого часу мешканці згаданих околиць могли відвідувати лише два найближчих храми. Перший з них, в ім'я св. Іоанна Златоуста, містився на сучасній площі Перемоги. Інший храм, в ім'я св. Трійці, знаходився на розі Жилянської та Великої Васильківської. Така відстань між цими двома невеликими церквами (протяжність якої була близько) не

№ 141. Київ.
Маріїнско-Благовѣщенская Улица.

Маріїнсько-Благовіщенська вулиця

могли задовольнити релігійних потреб мешканців «нової забудови». Проте у місцевої влади бракувало коштів для будівництва нового храму. За таких обставин мешканці вулиці самотужки почали збирати гроші для побудови духовного центру. Слід зазначити, що ідея побудови церкви у цьому районі виникла у місцевих жителів ще у 1876 році. За десять років вони змогли зібрати лише 18 тис. рублів, однак їх було замало.

Тогочасний міський голова Г. Ейсман (1824-1884 рр.) заради цієї справи не шкодував ні сил, ні енергії та коштів. Особисто він пожертвував під забудову свою садибу на колишній Жандармській вулиці. Розташування подарованої земельної ділянки було зручним, адже вона знаходилась якраз посередині між Златоустівською та Троїцькою церквами. У лютому 1883 року Київська духовна консисторія дозволила будувати в межах цієї садиби церкву Благовіщення Пресвятої Богородиці. Перші значні кошти на зведення майбутнього храму залишив у своєму заповіті благодійник Смелов.

Вирішальна роль у зведенні Маріїнсько-Благовіщенської церкви належить наступнику Г. Ейсмана на посаді київського міського голови – заможному купцю грецького походження І. Толлі. Іван Андрійович був добре обізнаний на потребах киян. У справах благодійництва ним керувало не марносластво, а щире бажання зробити корисне. Толлі своє жалування – 6 тис. руб. на рік, а жертвував його на потреби міста. На задоволення релігійних потреб мешканців «нової забудови», він пожертвував одразу 75 тис. рублів та закликав митрополита Платона як найшвидше дати дозвіл щодо початку будівництва церкви.

У зверненні до Платона, митрополита Київського та Галицького від 4 червня 1885 року І. Толлі зазначав: «Прихожане Златоустовської церкви, по малой вместимости своей приходской церкви, и жители предместья г. Киева Шулявки, по отдаленности от своей приходской церкви, испросили разрешения Вашего Высокопреосвященства построить новые каменные храмы: Златоустовские прихожане по Жандармской улице Лыбедского участка в честь Благовещения Пресвятой Богородицы, а жители Шулявки в своей местности. Сердечно сочувствуя благу намерению добрых горожан и имея в виду крайний недостаток денежных средств для построения обеих церквей, могущий задержать окончание их на долгое время, я желаю прийти на помощь право-

Маріїнсько-Благовіщенська церква

славному населению названных двух приходов и поддержать в них христианское усердие в церковном благолепии. В сих видах я решился представить Вашему Архипастырскому мудрому вниманию следующие мои желания и предположения:

1) На построение Благовещенской церкви с двумя приделами в честь Св. Иоанна Предтечи Крестителя Господня и Святителя Николая Чудотворца, а также на устройство при этом храме церковно-приходского училища, должностующего состоять в ведении духовенства, я жертвую из собственных моих средств 75000 руб., именно: на построение церкви, числом от 500 до 600 душ, – что совершенно достаточно для нужд той местности, – 50000 руб., на утварь церковную и ограду 10000 руб., на возведение дома для училища 15000 руб.

2) Сумму, завещанную покойным г. Смеловым в количестве 18000 р., предназначенную Вашим Высокопреосвященством, по просьбе прихожан, на построение Благовещенской церкви, перечислить для построения церкви на Шулявке во имя Св. Равноапостольной Марии Магдалины – ангела Государыни Императрицы, с устройством придела во имя Св. Иоакима и Анны. Означенной выше суммы, при имеющихся уже в натуре готовых материалах, будет достаточно для осуществления проекта постройки, если таковая возведена будет сообразно действительной потребности, именно числом от 250 до 350 душ. На самое же перечисление этой суммы для постройки Шулявской церкви, если Ваше Высокопреосвященство на то соблаговолите, попечительство Благовещенской церкви изъявляет свое согласие» [1, арк.1-1зв.].

На зверненні міського голови митрополит залишив резолюцію наступного змісту: «Совершенно согласен и предлагаю Консистории немедленно сделать по предмету настоящего прошения надлежащее распоряжение». У документі містилася довідка: «Постройка Благовещенской церкви в г. Киеве на участке земли пожертвованной г. Эйсманом разрешена 23 февраля 1883 года» [1, арк.2].

Протягом наступних двох років – обидві парафії отримали новозбудовані храми. Навесні 1887 року було освячено церкву св. Марії Магдалини, восени того ж року – церкву Благовіщення. На жаль, меценат Іван Толлі не дожив декілька місяців, щоб побачити своє дітище.

Урочисте закладення Благовіщенської церкви відбулося 11 травня 1885 року. У її підмурок у різні місця було закладено по кілька бронзових золотих і срібних монет, а в основу одну із стін – мідну плиту з написаними на ній основними відомостями. На будівництво церкви було витрачено 850 тис. цегли закупленої у власників заводів Марра і Сніжка [2, 3]. 11 вересня 1887 р. відбулося урочисте освячення три престольної з цегляним іконостасом всередині, ще зовсім не невпорядкованого храму, а також двоповерхову споруду для церковного притчу і 2 класного, на 50 хлопчиків, церковнопарафіяльного училища. У жовтневому випуску часопису «Киевлянин» повідомлялось: «11 октября преосвященнымъ Иеронимомъ, епископомъ чигиринскимъ, совершено было освященіе новоотстроенной на Б.-Жандармской улицѣ Благовѣщенской церкви. Первую литургію въ новой церкви совершалъ также преосвященный Иеронимъ. На литургіи въ церкви присутствовали: супруга г. начальника края, командиръ 12-го армейскаго корпуса, г. Киевскій губернаторъ, г. вице-губернаторъ, военныя и гражданскія власти и прихожане новой церкви, впускавшіеся въ церковную ограду по билетамъ. Церковь внутри совершенно еще не отдѣлана [3, 2]. Храм мав два бічні вівтарі: св. Іоанна Предтечі та св. Миколи Чудотворця. Новозбудований храм відзначалися чудовою архітектурою. Фасади Благовіщенської церкви отримали риси візантійського стилю. Могутній центральний купол був оточений чотирма невеликими баштами, із заходу над притвором вискочила струнка дзвіничка. Будував цей храм видатний київський зодчий, архітектор Київської єпархії Володимир Ніколаєв.

Слід зазначити, що внутрішні роботи не були завершені у зв'язку раптовою смертю основного

спонсора І. Толлі на початку липня 1887 р. Однак церква все ж почала проводити службу. Його настоятелем було призначено отця Михайла Вишневецького, який щойно закінчив Київську духовну академію. Церква була не тільки без належного устаткування, а й навіть без приміщення для священика. Тому, за згодою попечителя Благовіщенської церкви Володимира Івановича Толлі, сина І. Толі, було дозволено тимчасово проживати священику на другому поверсі будинку для причту та церковнопарафіяльного училища. Нижній поверх використовувався для школи. Спочатку приміщення було достатньо, адже там навчалось 5-6 хлопчиків, а пізніше піклувальники почали клопотати перед консисторією про дозвіл на добудову, яка б покращила умови проживання священика. «...Я нижеподписавшаяся Анна Викторовна Толли, вдова строителя Благовещенской церкви и двухэтажного каменного дома находящегося в церковной ограде изъявляю мое согласие на предполагаемую причтом и церковным старостой пристройку к означенному дому для улучшения квартиры священника» [4, арк.4-5].

Церква також потребувала в службі диякона, тому прочани Благовіщенської церкви звернулися вже 6 грудня 1888 р. з проханням до протоієрея Петра Лебединцева про призначення на службу диякона Єлизара Бігановського, який мав чудовий голос та досвід церковної служби. Однак прохання, яке було подане уже в січні не було задоволене. Як з'ясувалося Єлизар Бігановський, який був нештатним дияконом Ольгінської церкви Києво-Печерської лаври, не виконав розпорядження Київського єпархіального начальства 1883 р.: «...впредь не держать у себя в услужении мещанку Гошинскую, что дает подозрение в его не законом сожительстве с нею» [5, арк.1-2]. Бігановський був відсторонений і відправлений під суворий нагляд до Київського Миколаївського монастиря. Незважаючи на сумлінну поведінку в стінах обителі, Бігановському не вдалося позбутися опали. На клопотанні церковного старости П. Лебединцев написав: «Прошение не может быть удовлетворено. Другой диякон может быть назначен в том случае, если они назначат ему обеспечение, содержание и квартиру» [5, арк. 3]. З часом було призначено іншого диякона Корнила Новоборского [6].

Молодий пастор спрямував свої зусилля на облаштування храму у відповідний вигляд і його багаторічна невтомна праця дала свої плоди. За

незначний час було завершено внутрішні роботи, залучено нових спонсорів серед яких: мешканець вулиці Маріїнсько-Благовіщенській – колецький радник Микола Сигаревич [7, арк. 35], який купив будинок під номером 133 та почесний громадянин Орехов, який проживав у будинку під номером 76. Така прихильність до новозбудованому храму свідчила, що церковна служба задовольняла внутрішній спів парафіянина. Тому не дивно, що один із прихожан зазначав, що Благовіщенська церква «может гордиться благоговейным служением и стройным пением» [7, арк.35].

Виконуючи волю І. Толлі, М. Вешнивецький організував урочисте перенесення його праху з байкового кладовища до влаштованої для нього при церкві усипальниці.

Про авторитет священика та його парафії свідчить клопотання Н. Сигаревича від 1892 р. до Київської Духовної Консисторії про зачислення його та його родини до приходу Київської Благовіщенської церкви. В своєму поясненні Сигаревич зазначав, що «...желаю по моим возможностям быть полезным как этой церкви та и принадлежащей при ней училищу. Имею честь покорнейше просить к Духовной Консистории не отказать причислить мой дом к приходу Благовещенской церкви и тем самым закрепить за моей семьей и всеми живущими в доме те чувства, которыми преисполняют сердца наши к Благовещенской церкви» [7, арк. 35]. М. Вишневецький вказував у рапорті: «...На запрос Духовной Консистории к какой церкви Благовещенской или Златоустовкой ближе дом коллежского советника Николая Сигаревича, имею честь отметить, что дом Сигаревича находится почти на одинаковом расстоянии к той и другой церкви и разница только в нескольких шагах, именно, дом Сигаревича от Златоустовской церкви отстоит приблизительно на 740 шагов, а от Благовещенской 720 шагов» [7, арк. 4].

Благочестива служба, чудовий спів, удалий добір гідних помічників в особі церковних старост і притча привели до того, що храм при кожному богослужінні був переповнений, оскільки обряди проводилися тут надзвичайно велично й пишню.

З ініціативи благодійників Орехова і Цитовича, які жили поблизу церкви, 1912 р. було організовано збір пожертвуваль для придбання нового дзвону замість старого вагою 43 пуди, звуки якого не були чутні навіть на прилеглих до церкви вулицях. Виготовлений за 5 тис. крб.

на відомому московському заводі Г. Фінляндського, новий дзвін був доставлений до Києва 11 березня того року піднятий над церквою. Вагою в 250 пудів, дзвін був чудово оздоблений з викарбуванням на його корпусі 4 барельєфами і відповідними написами із згадкою про 25-річне служіння настоятеля храму отця протоієрея М. Вишневецького. Завдяки великим внескам Орехова був збудований дім для настоятеля церкви. Сама церква оздобилась мармуровим престолом і жертвником. Було зроблено електричне освітлення, придбані цінні ікони і багата різниця, тощо[2, 4]. За своєю красою храм був в одному ряду з стародавніми і найбагатшими храмами.

У березні 1914 року при церкві було створено перше у Києві Благовіщенське парафіяльне братство з дуже широкою програмою дій в сфері внутрішнього церковного життя, духовного і морального виховання своїх парафіян, а також надання найбільш знедоленим з-поміж них, особливо удовицям, сиротам і безпритульним особам похилого віку необхідної матеріальної допомоги. Уже в травні того року при активному сприянні його членів, у будинку Орехова по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 76 було відкрито парафіяльну школу-майстерню для навчання дівчаток з бідних родин рукоділля, щоб своєю працею добувати собі хліб у домашніх умовах, щоб відгородити їх від шкідливих впливів, яких вони могли зазнавати, працюючи у різних майстернях. При цьому братство взяло на себе зобов'язання забезпечувати безплатним харчуванням протягом усього строку навчання.

Маріїнсько-Благовіщенська церква не входили до числа найбільш знаних храмів колиски вітчизняного православ'я – стародавнього Києва. Сюди не прагнули дістатися прочани з далеких країв, тут не було широковідомих святинь. Але чимало

Будинок Орехова, Саксаганського

клян, які мешкали на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, раділи з того, що їхня парафія прикрашена красивою церквою, яка стала порадицею у всіх життєвих потребах. Ця споруди здалека виділялися та милувала око у місцевій забудові.

Слід зазначити, що у церкві бував і М. Грушевський. Про це свідчать його записи у щоденнику: «...24 [грудня 1908 р. Київ]. Кутя [...]. По вечері пішли з Мариною і мамою до Пріходської [Маріїнсько-Благовіщенської] церкви. Але разила страшенно російська вимова. 25 [грудня 1908 р. Київ]. Зайшов ще раз до церкви, зрана [...]. Потім пішли до Садовських [...].» [8].

Іван Шишманов – відомий болгарський вчений-історик, славіст, україніст та громадський діяч, який був одружений на доньці М. Драгоманова згадував сумні події: «...17 травня 1918 р., п'ятниця. Пополудні труну з тілом мами перенесли до Маріїнсько-Благовіщенської церкви. У церкві зустрівся з Богданом Кістяківським та Науменком. 18 травня 1918 р., субота. Похорони мами. О 10 годині в Маріїнсько-Благовіщенській церкві. Присутні: міністр закордонних справ Ва-

силенко, Богдан Кістяківський зі своєю матір'ю, Дебагорій Мокрієвич, К.Єфремов, Науменко, Трегубов, Гелеган, Квітко (чоловік Маши), пані Гринченко та інші. В 11.30 г. прибула депутація від Гетьмана, висловила співчуття сім'ї і поклала вінок на труну – «Вдові М.П. Драгоманова від Гетьмана всієї України. Я поклав вінок з надписом: "Ідеальній подрузі незабутнього професора Софійського університету М.П. Драгоманова – від посла Болгарії» [10].

З утвердженням радянської влади кардинально змінилося суспільно-політичне та релігійне життя. Комуністичний режим відразу повів відкрити антицерковну атеїстичну політику. Релігія та церква оголошувалися ворогами нової влади. Вона всіляко намагалась обмежити вплив церкви на суспільне життя. Після захоплення Києва більшовиками у травні 1919 року, розпочалися масові чистки інтелігенції, службовців, купців, духівництва. Основною причиною було належність до правих націоналістичних чи чорносотенних організацій. Не обходилося без відкритого грабежу і реквізиції.

Руїни Маріїнсько-Благовіщенської церкви

Будинок парафіяльного училища, який зберігся (вул.Саксаганського, 64)

Ліцей №21

Тільки з травня по червень 1919 року, було розстріляно 68 членів Київського Клуба Російських Націоналістів. Серед останніх, 16 травня 1919 року, був арештований як заручник і настоятель Київської Маріїнсько-Благовіщенської церкви Михайло Іванович Вишневецький. попри те, судження слідчого Сидоренко про те, що: «Михаил Иванович Вишневецкий произвел на меня впечатление контрреволюционера... отец Михаил постановлением особой Комиссии Киевского Губотдела ВЧК от 26 мая 1919 г. был освобожден без права поступления на советскую службу» [11, арк. 30]. У наступні роки поетапно (1923-1927, 1929-1931, 1933-1936, 1937-1938, 1939-1941) відбувались перманентні репресії духівництва.

У 1935 році Маріїнсько-Благовіщенський храм був підірваний і розібраний, згідно з постановою Київської міськради. На протоколі рукою голови Р. Петрушанського було написано:

«не підлягає оголошенню»[12]. У 1935 році на фундаменті церкви за 85 днів побудували школу № 21. Першого вересня того ж року у школі розпочався навчальний процес. Від Благовіщенського храму, що стояв на місці спортмайданчика середньої школи № 21 по вул. Саксаганського, 64, лишилася тільки невелика споруда колишньої парафіяльної школи, де нині розміщено контору.

Разом зі знищенням церкви, припинило діяльність Благовіщенське парафіяльне братство, яке надавало як моральну, так і матеріальну допомогу найбільш знедоленим. Невідома доля парафіяльної школи-майстерні для навчання дівчаток рукоділля з бідних родин, церковно-парафіяльного училища для хлопчиків. Знищення Маріїнсько-Благовіщенської церкви – це не лише втрата архітектурної споруди, яка мали історичну, естетичну та культурну цінність, це руйнування духовного світу жителів Києва.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 127, оп. 857, спр. 229, арк. 1-1зв.
2. Галайба В. Києво-Благовіщенська церква // Вечірній Київ. – 1992. – 18 травня. – С. 3
3. «Кієвлянинь». – № 220. – 1887. – 13 октября. – С. 2.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 127, оп. 864, спр. 435, арк. 4-5.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 127, оп. 773, спр. 615, арк. 1-2.
6. Духовенство Киева на 1914 год (всехисповеданий). Ведомство православного исповедания. – Режим доступу: <http://www.petergen.com/bovkalosp/kyev1914.html>
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 127, оп. 864, спр. 50, арк. 35.

8. Різдвяно-новорічні свята в родині Грушевських. Режим доступу: <http://vuam.org.ua/uk/802>

9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. І, од. зб. 33394. – Виписка з метричної книги, які народилися у 1908 р.

10. Іван Шишманов в Україні. – «Щоденник» 1879-1927. Режим доступу: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

11. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 263, оп. 1, спр. 6858, арк. 30.

12. Проскура М. Православний Київ, рік 1911-й: храми, яких більше немає. Режим доступу: <http://religions.unian.ua/religinossociety/630103-pravoslavniy-kijiv-rik-1911-y-hrami-yakih-bilshe-nemae.html>

References:

1. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 857, file 229, sheets 1.
2. Halayba V. Kyiv Annunciation Church // Vechirniy Kyiv. – 1992. – May, 18. – P. 3
3. Kievlianyin. – No. 220. – 1887. – October, 13. – P. 2.
4. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 864, file 435, sheets 4-5.
5. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 773, file 615, sheets 1-2.
6. Priesthood of Kyiv in 1914 (all confessions). The Department of the Orthodox Confession. – Download under URL: <http://www.petergen.com/bovkalosp/kyev1914.html>
7. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 127, description 864, file 50, sheet 35.

8. Christmas and New Year Holidays in Hrushevsky family. Download under URL: <http://vuam.org.ua/uk/802>

9. Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine, fund I, items 33394. – Abstract from the church book, children that were born in 1908.

10. Ivan Shishmanov in Ukraine. – Diary (Schoedenyik) 1879-1927. Download under URL: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

11. Central State Archive of public organizations in Ukraine, fund 263 description 1, file 6858, sheet 30.

12. Proskura M. Orthodox Kyiv, 1911: cathedrals that are not left. Download under URL: <http://religions.unian.ua/religinossociety/630103-pravoslavniy-kijiv-rik-1911-y-hrami-yakih-bilshe-nemae.html>